

popularnych lat 1896-1905, [w:] *W kręgu historii i teorii literatury. Księga ku czci profesora Jana Trzynieckiego*, red. B. Zakrzewski, A. Bazan, Ossolineum, Wrocław; Kolbuszewski Jacek (2006), *Powieść dziennikarska*, [w:] *Słownik literatury popularnej*, red. T. Żabski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław; Krzyżanowski Julian (2000), *Sienkiewicz a Warszawa*, Typografia, Warszawa; *Litterature et Reportage* (2011), red. M. Boucharenc, J. Deluche, Presses Universitaires de Limoges, Limoges; Maciejewska Iwona (1958), *Twórczość powieściowa Mariana Gawalewicza*, „Prace Polonistyczne”, seria XIV, Łódź; Maziarski Jacek (1966), *Anatomia reportażu*, Wydawnictwo Literackie, Kraków; *Mistrzowie literatury czy dziennikarstwa?* (2011), red. K. Wolny-Zmorzyński, [w:] Furman, J. Snopek, Poltext, Warszawa; Mitterand Henri (1984), *Od etnografii do fikcji literackiej*, przeł. M. Damińska-Joczowa, „Pamiętnik Literacki”, z. 1; Novak Maximilian E. (2001), *Daniel Defoe. Master of Fiction*, Oxford University Press; Nowacka Beata (2004), *Magiczne dziennikarstwo. Ryszard Kapuściński w oczach krytyków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice; Knysz-Rudzka Danuta (1972), *Od naturalizmu Zoli do prozy zespołu „Przedmieście”*, Ossolineum, Wrocław; *Prozaicy dwudziestolecia międzywojennego. Sylwetki* (1992), red. B. Faron, Wiedza Powszechna, Warszawa; *Reportaż. Wybór tekstów z teorii gatunku* (1992), red. K. Wolny, Wydawnictwo WSP, Rzeszów; Schofield Mary A. (1982), *Quiet Rebellion. The Fictional Heroines of Eliza Fowler Haywood*, University Press of America, Washington DC; Solinger Jason (2006), *Eighteenth-Century Journalism*, [w:] *The Oxford Encyclopedia of British Literature*, t. 1, ed. D. S. Kastan, Oxford University Press; Wakefield Dan (1974), *The Personal Voice and the Impersonal Eye*, [w:] *The Reporter as Artist. A Look at the New Journalism Controversy*, ed. R. Weber, Hastings House; Weber Ronald (1990), *Hemingway's Art of Non-Fiction*, St. Martin's Press, New York; Wańkowicz Melchior (2010), *Karafka La Fontaine'a*, Prószyński i S-ka, Warszawa; Wolfe Tom (1980), *The New Journalism. With an Anthology* Edited by Tom Wolfe and E. W. Johnson, London; Wolfe Tom (1973), *The New Journalism*, Harper and Row, New York; Wolfe Tom (1989), *Stalking the Billion-Footed Beast. A Literary Manifesto for the New Social Novel*, „Harper's Magazine”, November (przedruk, [w:] Tom Wolfe (2001), red. H. Bloom, Chelsea House Publishers; Zavarzadeh Mas'ud (1976), *The Mythopoetic Reality: The Postwar American Nonfictional Novel*, University of Illinois Press.

IZABELLA ADAMCZEWSKA

Powieść filologiczna

— (ros. *filologiczeskij roman*) gatunek pisarstwa literaturoznawczego określany często mianem „gatunku przejściowego” (*promieżutocznyj žanr*) (L. Ginzburg), „niepochwytnego” (*nieprojawlennyj žanr*) (A. Achmatowa) lub „syntetycznego” ze względu na szczególne usytuowanie na pograniczu dyskursów naukowego i artystycznego, hybrydyzację cech dokumentu historycznego, kroniki, dziennika, beletryzowanej (auto)biografii, listu, eseju, rozprawy naukowej, parodii i pastiszu, operowanie sygnałami różnych obiegów kulturowych oraz permanentny stan krystalizacji formuły gatunkowej. Powieść filologiczna, która splata elementy powieści eseistycznej, ideowej, środowiskowej

i autotematycznej (warsztatowej), jest nieodległym odpowiednikiem angloamerykańskiej powieści akademickiej (*academic novel*)/ uniwersyteckiej (*college novel*)/ kampusowej (*campus novel*) lub powieści profesorskiej (*Professorenroman*) rozpowszechnionej zwłaszcza w niemieckojęzycznym kręgu kulturowym. Poetykę powieści filologicznej realizują niektóre beletryzowane biografie pisarzy, jak np. *Sotworienije Karamzina* Jurija Łotmana (1987), której tartuski semiotyk nadał podtytuł „powieść-rekonstrukcja”, sygnalizując jej pokrewieństwo z powieścią-dokumentem.

Powieść filologiczna to forma pisarska szczególnie symptomatyczna dla rosyjskiej „literaturoznawczej awangardy teoretycznej” (formuła D. Ulickiej), w której zyskała szerokie rozpowszechnienie i wysoką rangę, stając się jedną z ulubionych form pisarskich prestrukturalistów. Usytuowanie powieści filologicznej na pograniczu dyskursów naukowych i artystycznych, czyli faktycznie w ścisłym centrum modernistycznych przeobrażeń, pozwala widzieć w niej koronny gatunek nowatorów literaturoznawstwa historycznego i teoretycznego. Ewolucję powieści filologicznej zainaugurowali m. in. współtwórcy Towarzystwa do Spraw Badań Języka Poetyckiego (Opojaz): J. Tynianow (*Puszkın*, 1936), W. Szkłowski (*Zoo. Pis'ma nie o lubwi, ili Triet'ia Ełoiza*, 1923) i B. Ejchenbaum. Spośród „polskich formalistów” jedynie Franciszek Siedlecki pracował nad biograficzną powieścią filologiczną o Aleksandrze Błoku (*Dwa fragmenty. O Aleksandrze Błoku*, 1937-1938). Swoisty kanon rosyjskiej powieści filologicznej z okresu jej wczesnej krystalizacji współtworzą *Zapisnyje kniżki. Wspominanija. Esse* „młodoformalistki” Lidii Ginzburg z lat 1920–1980 i *Zapiski Olgi Freudenberg* (1939-1950), której poglądy kształtowały się w nurcie tzw. semantycznej paleontologii kultury N. Marra. Wskazanie metodologicznych orientacji mistrzów powieści filologicznej jest tu szczególnie istotne, ponieważ rosyjscy genolodzy wiążą narodziny tej formy pisarskiej z nauką i artystyczną wielo- i różnojęzycznością porewolucyjnej humanistyki rosyjskiej lat dwudziestych i trzydziestych, którą wkrótce miały unicestwić wymierzone w inteligencję prześladowania i represje towarzyszące likwidacji NEP-u i wprowadzeniu systemu stalinowskiego. Antagonizmy między „szkołą formalną”, Marrowską jafetydologią i semantyką paleontologiczną oraz „szkołą Bachtina” znalazły odwzorowanie w powieściach W. Kawierina (*Skandalist, ili Wiecziera na Wasiliewskom ostrowie*, 1929) i A. Dmitriewa (*Zakrytaja kniga*, 1999), portretujących środowisko petersburskich „formalistów” w starciu z jafetydologią oraz K. Waginowa (*Kozlinaja piesn'*, 1928), prezentującego „szkołę Bachtina”. Różnojęzyczną petersburską inteligencję artystyczną tego okresu sportretowała filologiczna dylogia o modernistach O. Forsz: *Sumasszedzsyj korabl'*, 1930 i *Woron* 1933.

Chociaż poetyka powieści filologicznej jest głównie domeną pierwszego trzydziestolecia XX wieku, to inauguracja nazwy, względna stabilizacja formuły gatunkowej oraz przyspieszająca ekspansja powieści filologicznej przypadają dopiero na drugą połowę wieku XX i początek XXI stulecia, zwłaszcza na ostatnie dwie dekady. W literaturze rosyjskiej lat 1940-1970 do miana powieści filologicznych pretendują m. in. *Dar* W. Nabokowa (1937), *Progułki z Puszkiny* A. Terca (A. Siniawskiego) (1966-68) i *Puszkinskij dom* A. Bitowa (1978). Termin „powieść filologiczna” wprowadził Jurij Karabczyjewski w podtytule książki *Woskriesienije Majakowskogo* (1985), a następnie Aleksandr Gienis, który taką kwalifikacją gatunkową opatrzył swoją powieść *Dowłatow i okriestnosti*

(1999). Rosnącej popularności powieści filologicznej w dobie „rosyjskiego „postmodernizmu” dowodzą m. in.: *Koniec cytaty* M. Biezrodnogo (1996), *B. B. i dr. A. Najmana* (1997), *BGA* M. Prorokowa (2000), *Zakryta książka: roman i powieści* A. Dmitriewa (2000), *Kriuk* S. Borowikowa (2002), *Erosipied i drugie winietki* A. Żółkowskiego (2003), *Zapiski i wypiski* M. Gasparowa (2008), *Bukwy: rasskazy* M. Wiszniewieckiej (2008), *Gołubowe sało* W. Sorokina (2009), powieść *Łożytsia mgła na starych stopniach* (2001) autorstwa historyka twórczości „rosyjskich formalistów” A. Czudakowa lub *Roman s jazykom, ili Sientimentalnyk diskurs teoretyka powieści filologicznej* Władimira Nowikowa (2001). Ten współczesny etap ewolucji powieści filologicznej w Rosji reprezentują także m. in.: *Kak stat’ znamienitym pisatiele* A. Kuczajewa (2002), *Orfografija* D. Bykowa (2003), *Piszi propało* M. Biezrodnogo (2003), *Jewrijskij kamien’, ili Sobaczija żyzn’ Erenburga* J. Szczegłowa (2004), *Rachil* A. Giełasimowa (2004) lub *Marburg* S. Jesina (2006).

Podstawą wyodrębniania powieści filologicznej jako osobnego gatunku pisarstwa literaturoznawczego jest nie tylko szczególny typ bohatera — filologa, osobowości twórczej (W. Nowikow) i kryterium tematyczne — szeroko rozumiana „filologiczna” problematyka utworu: proces twórczy, życie i praca naukowa badacza/ pisarza osadzonego w konkretnym środowisku akademickim/arystycznym oraz obyczajowe, językowe, kulturowe osobliwości owego „światka” (S. Czuprynin), ale przede wszystkim sposób włączania teoretycznych rozważań literaturoznawczych, językoznawczych, filozoficznych lub kulturoznawczych do tekstu powieści. Istotnym wyznacznikiem powieści filologicznej jest „taka realizacja idei filologicznych w strukturze powieści, która prowadzi do artystycznego odkrycia” (I. Stiepanowa). Autorzy powieści filologicznych należą do pisarzy „dwuwarsztatowych” (formuła M. P. Markowskiego), „dwuręcznych”, łączących kompetencje literatów oraz profesjonalnych badaczy literatury, języka, kultury. W biologiczno-literaturoznawczym języku rosyjskiego formalisty Borisa Jarcho twórców powieści filologicznych, podobnie jak autorów innych form hybrydycznych w ewolucji literackiej, obdarzyć można mianem „dwutwórczych” (*dwojako-piszuszczije*) przez analogię do organizmów „dwudysznych” (*dwojakodyszaszczije*). Pisarz-filolog obnaża chwyt literackie, wyjawia tajniki twórczego laboratorium badacza/artysty, wprowadza do powieści rozliczne kulturowe kody i znaki. Jego narrację charakteryzuje autotematyzm, dygresje warsztatowe i gęsta sieć nawiązań intertekstualnych oraz *filologiczne przypomnienia* (O. Ładochina) — literaturoznawcze, językoznawcze, kulturoznawcze i filozoficzne ekskursy i przypiski, które wzmacniają iluzję autentyczności relacjonowanych zdarzeń.

Powieść filologiczna wymaga zatem od czytelnika rozległych kompetencji kulturowo-literackich i wiedzy filologicznej, pozwalającej rozpoznać elementy literaturoznawczych teorii, teoretycznoliterackie pojęcia i terminy, wprowadzane nieraz w formie pastiszowej lub parodystycznej, jak w przypadku przedstawiającej środowisko „rosyjskiej szkoły formalnej” *Zamkniętej książki* A. Dmitriewa, w której *ostranienije* („uniezwykleńie”) Wiktora Szklowskiego parodiowane jest jako *osłojenije*: „Literatura w ogóle, a pisarz w szczególności, poznając istotę rzeczy, zdejmując z niej warstwę za warstwą (słój za słojem), a zarazem nawarstwia (nasłaiwajet) tkankę słowną — warstwa za warstwą”. Dobra orientacja w kulturowym i historyczno-literackim dyskursie prezentowanej epoki, znajomość życia portretowanego w powieści środowiska akademickiego i artystycznego oraz bieżących i dawnych polemik literackich i filologicznych — ułatwiają

rozszyfrowanie pozaliterackich odniesień fabuły: identyfikację prototypów postaci powieściowych i pierwowzorów fikcyjnych sytuacji. Powieść filologiczna często bowiem przybiera postać powieści z kluczem, jak w przypadku utworów *Skandalist...* W. Kawierina (Niekryłow — Wiktor Szklowski, Dragomanow — Jewgienij Poliwanow) lub *Zakryta książka* A. Dmitriewa, w której J. Tynianow nosi nazwisko Pletieniew, W. Szklowski występuje jako Noworżewski, L. Zilber — jako Żył, a K. Kawierin przedstawia się jako Swiszczyj.

Bibliografia:

N. Braginskaja (1991), *Filologiczeskij roman: Priedwarienie k zapiskam Olgi Freudenberg*, „Czelowiek”, №3; S. Czuprinin (2007), *Russkaja literatura siegodnia. Żyżn’ poponiatiam*, Moskwa; J. Griebieniczuk (2005), *Epistolarnoje obszczenije gierojew w filologičeskom romanie*, „Kultura obszczenija i jejo formirowanije: Miezwuzowskiy sbornik naucznych trudow”, Woroneż, wyp. 15; N. Iwanowa, *Po tu storonu wymysła*, „Znamia” 2005, №11; B. Jarcho, *Raspriedielenije rieczy w piatiaktnoj tragiedii (K woprosu o klassicizmie i romantizmie)*, podgot. teksta, publ. I primiecz. M. Akimowa (1997), przediśl. M. Szapir, „Philologica”, t. 4, №8/10; S. Kostyrienko (1993), *Filologiczeskaja proza*, „Nowyj mir”, №10; O. Ładochina (2010), *Filologiczeskij roman: fantom ili realnost’ russkoj litieratury XX wieka?*, Moskwa; G. Małychina (2007), *Filologiczeskij roman, Razwitije žanra romana w posledniej trieti XX wieka: Matieriały riespublikanskoj naucznoj konfierencyi*, Taszkient; H. Markiewicz (1998), *Badacze literatury jako literaci*, [w:] tegoż, *Zabawy literackie*, Kraków; W. Nowikow (2001), *Filologiczeskij roman. Staryj žanr na ischodie stoletija*, [w:] idem: *Roman s jazykom. Tri esse*, Moskwa; A. Razumowa (2005), *Filologiczeskij roman w russkoj litieraturie XX wieka (gienieziś, poetika)*, Moskwa (dysertacja doktorska); I. Stiepanowa (2005), *Filologiczeskij roman kak „promiežutocznaia słowiesnost” w russkoj prozie konca XX wieka*, „Wiesticnik TGPU”, wyp. 6 (50), Sierija Gumanitarnyje nauki (filologija); I. Szajtanow (1979), „Nieprojawlennij žanr”, ili litieraturnyje zamietki o miemuarnoj formie, „Woprosy litieratury”, №2; D. Ulicka (2007), *Literaturoznawcze dyskursy możliwe. Studia z dziejów nowoczesnej teorii literatury w Europie Środkowo-Wschodniej*, Kraków.

TAMARA BRZOSTOWSKA-TERESZKIEWICZ

Raptularz

— zbiór zapisków mocno związanych z bieżącą chwilą, rejestrujących stany, doświadczenia, wydarzenia, dziś częstokroć z zaznaczeniem osobistej, wysoce emocjonalnej perspektywy autorskiej.

Termin wywodzi się od łacińskiego czasownika *rapio, -ere*, który w starożytności oznaczał: „(gwałtownie) porwać, chwycić, wyrwać, odciąć”; „szybko coś zrobić, przedsięwziąć, podjąć, wykorzystać”, a także (przenośnie) m.in. „zdobyć, zabrać, pochwycić”;